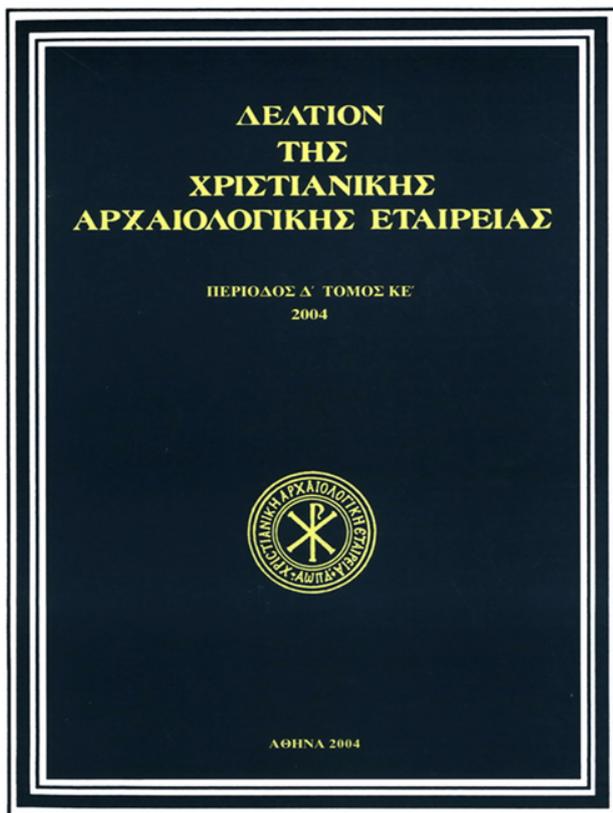

Δελτίον της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας

Τόμ. 25 (2004)

Δελτίον ΧΑΕ 25 (2004), Περίοδος Δ'

Το γλυπτό «προσκυνητάρι» στο ναό του Αγίου Γεωργίου του Κάστρου στο Γεράκι

Ασπασία ΛΟΥΒΗ-ΚΙΖΗ

doi: [10.12681/dchae.412](https://doi.org/10.12681/dchae.412)

Βιβλιογραφική αναφορά:

ΛΟΥΒΗ-ΚΙΖΗ Α. (2011). Το γλυπτό «προσκυνητάρι» στο ναό του Αγίου Γεωργίου του Κάστρου στο Γεράκι. *Δελτίον της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας*, 25, 111–126. <https://doi.org/10.12681/dchae.412>

ΔΕΛΤΙΟΝ ΤΗΣ ΧΡΙΣΤΙΑΝΙΚΗΣ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗΣ ΕΤΑΙΡΕΙΑΣ

Το γλυπτό «προσκυνητάρι» στο ναό του Αγίου
Γεωργίου του Κάστρου στο Γεράκι

Ασπασία ΛΟΥΒΗ-ΚΙΖΗ

Τόμος ΚΕ' (2004) • Σελ. 111-126

ΑΘΗΝΑ 2004

ΤΟ ΓΛΥΠΤΟ «ΠΡΟΣΚΥΝΗΤΑΡΙ»
ΣΤΟ ΝΑΟ ΤΟΥ ΑΓΙΟΥ ΓΕΩΡΓΙΟΥ ΤΟΥ ΚΑΣΤΡΟΥ ΣΤΟ ΓΕΡΑΚΙ

Το γλυπτό «προσκυνητάρι» με τα έντονα δυτικά μορφολογικά και κατασκευαστικά στοιχεία που πλαισιώνει την τοιχογραφία του έφιππου αγίου Γεωργίου στον ομώνυμο ναό του κάστρου στο Γεράκι έχει απασχολήσει την έρευνα από τις αρχές του 20ού αιώνα¹. Παραμένουν ωστόσο αναπάντητα αρκετά ερωτήματα που αφορούν στην προέλευση των προτύπων, στους κήτορες, στη χρονολόγηση, αλλά και στη σχέση του «προσκυνηταρίου» με τις διάφορες οικοδομικές φάσεις του ναού. Γι' αυτό και είναι μεγάλος ο αριθμός των σχετικών δημοσιεύσεων, που δείχνει το αδιάλειπτο ενδιαφέρον των μελετητών έως τις ημέρες μας. Η παρούσα μελέτη επιχειρεί να ρίξει φως στα ερωτήματα αυτά βασιζόμενη σε νέα στοιχεία, επιτόπου παρατηρήσεις αλλά και στις νεότερες έρευνες σχετικά με τη δυτική τέχνη στην Ελλάδα.

Ο Άγιος Γεώργιος είναι τρίκλιτος ναός με νόρθηκα, στον οποίο ανοίγονται δύο θύρες εισόδου. Όπως έχει ήδη υποστηριχθεί, ο ναός αρχικά ήταν δίκλιτος χωρίς νόρθηκα. Το τρίτο κλίτος και ο νόρθηκας έχουν αποδοθεί σε μεταγενέστερη παρέμβαση². Ο νόρθηκας σήμερα στεγάζεται με ενιαία δίριχτη στέγη, κάτω από την οποία υπάρχουν τρία φουρνικά στηριζόμενα στα τόξα, που είναι εμφανή στο εσωτερικό του. Τα ίχνη δύο δίριχτων στεγών στη δυτική όψη του ναού, που αντιστοι-

χούν στο βόρειο και το κεντρικό φουρνικό (Εικ. 1), ένας αρμός στην τοιχοποιία ανάμεσα στις δύο θύρες εισόδου προς το νόρθηκα, αλλά και το δεύτερο τόξο που προσετέθη για τη στερέωση του νότιου φουρνικού (Εικ. 2), μαρτυρούν ότι το νότιο τμήμα του νόρθηκα είναι μεταγενέστερη προσθήκη. Οι θύρες εισόδου προς το νόρθηκα ωστόσο δίνουν την εντύπωση ότι είναι σύγχρονες και είναι κατασκευαστικά πανομοιότυπες: οι παραστάδες και τα τόξα τους διαμορφώνονται από τριάδες πλίνθων με ενδιάμεσους πωρολίθους και απολήγουν σε ελαφρώς οξυκόρυφα τόξα. Πάνω από το κλειδί του τόξου της βόρειας θύρας είναι ενσωματωμένος στην τοιχοποιία ένας σταυρός τύπου Μάλτας από πωρολίθο, με πεπλατυσμένες τις κεραίες. Η επιφάνειά του είναι κατεστραμμένη. Η αρχική του μορφή ίσως ήταν έξεργη, αλλά στη συνέχεια το προεξέχον τμήμα μάλλον απολαξεύθηκε (Εικ. 3). Στην άνω απόληξη του πώρινου κλειδιού του τόξου της νότιας θύρας διακρίνεται, αρκετά κατεστραμμένο, το θέμα της ημισελήνου σε έξεργο ανάγλυφο, με το κοίλο τμήμα της προς τα άνω, μέσα στο οποίο ένα αστέρι³ (Εικ. 4).

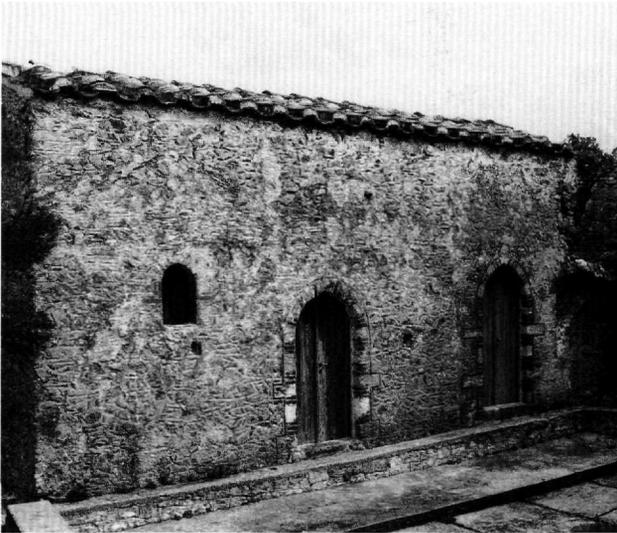
Η πρόσβαση από το νόρθηκα στον κυρίως ναό γίνεται με δύο μη συμμετρικά τοποθετημένες θύρες εισόδου με οξυκόρυφα τόξα στο υπέρθυρο. Η βόρεια αντιστοιχεί

1. A.J.B. Wace, Laconia, Frankish Sculpture at Parori and Geraki, *BSA* XI (1904-1905), 139-145. R. Traquair, Mediaeval Fortresses, *BSA* XII (1905-1906), 263-264, εικ. 2, 269. A. van de Put, Note on the Armorial Insignia in the Church of St. Georgios, Geraki, *BSA* XIII (1906-1907), 281-283. R. Traquair, Note on the Armorial Insignia in the Church of St. Georgios, Geraki, *BSA* XIII (1906-1907), 283-284. Α. Αδαμαντίου, Ἡ μεσαιωνική νεκρόπολις τοῦ Πάρονος: τὸ Γεράκι, *Ι*, *Ἀθήναι* 10 (1908), 1208. Α. Ορλάνδος, Ἀνατολίζουσαι βασιλικαὶ τῆς Λακωνίας, *ΕΕΒΣ Δ'* (1927), 343, 351. J. Lafontaine, Le village «byzantin de Géraiki», *Reflets du Monde* 9, Βρυξέλλες 1956, 45-61. Α. Ευγγόπουλος, Φράγματα κρινάνθεμα εἰς τὸ Γεράκι καὶ τὸν Μυστροῦν, *Melanges à Octave et Melpo Merlier*, Δ', 1964-1965, 205-211. Α. Bon, Pierres inscrites ou armoriées de la Morée Franque, *ΔΧΑΕ Δ'*

(1964-1965), 89-102. Α. Bon, *La Morée franque. Recherches historiques, topographiques et archéologiques, sur la principauté d'Achaïe (1205-1430)*, Παρίσι 1969. Μ. Panayiotidi, Les églises de Geraki, *CorsiRav* XII (1975), 335-355. Ν. Μουτσόπουλος - Γ. Δημητροκάλλης, *Ἡ ἐλληνική ἡμισέληνος*, Ἀθήναι 1988. Ch. Bouras, The Impact of Frankish Architecture on Thirteenth Century, Byzantine Architecture, *The Crusades from the Perspective of Byzantium and the Muslim World*, Washington 2001, 247-262. Sharon E. J. Gerstel, Art and Identity in the Medieval Morea, στο ἴδιο, 263-285. Γ. Δημητροκάλλης, *Γεράκι. Οἱ τοιχογραφίες τῶν ναῶν τοῦ Κάστρου*, Ἀθήναι 2001, 42-84.

2. Ορλάνδος, ὁ.π., 348-349. Τη θέση αὐτή ἔχουν αποδεχθεῖ και ὄλοι οἱ μεταγενέστεροι μελετητές.

3. Δημητροκάλλης, ὁ.π., 45-46.

Εικ. 1. Γεράκι, κάστρο. Δυτική όψη Αγίου Γεωργίου. Είσοδος στο νάρθηκα.

στον άξονα της κόγχης του κεντρικού κλίτους. Οι καλοδουλεμένες παραστάδες της απαρτίζονται από τρεις δόμους. Το οξυκόρυφο τόξο της θύρας πλαισιώνεται από έξεργο δυτικόμορφο κυμάτιο και απολήγει σε σύνθετο διακοσμημένο κλειδί, στο οποίο είναι λαξευμένος θυρεός με αβακωτό οικόσημο (Εικ. 5). Η δεύτερη θύρα αντιστοιχεί στο νότιο κλίτος του ναού. Οι παραστάδες και το επίσης οξυκόρυφο τόξο της είναι κατασκευασμένα από εναλλασσόμενους πωρόλιθους που συνδέονται με οριζόντιες πλίνθους σε τριπλές σειρές, όπως οι θύρες εισόδου προς το νάρθηκα. Πάνω από το τόξο έχει τοποθετηθεί πενταγωνική πλάκα με λαξευμένο πεντάφυλλο ρόδακα (Εικ. 6).

Τα δύο αρχικά κλίτη συνδέονται με δύο τόξα που εδράζονται σε ενδιάμεσο κίονα. Στους μακρούς τοίχους του ναού υπήρχαν αντιστοιχα τυφλά αψιδώματα βάθους 30 εκ. με τοιχογραφίες στα εσωρράχια. Για να προστεθεί το τρίτο κλίτος αφαιρέθηκαν τα τύμπανα των νότιων αψιδωμάτων χωρίς όμως να καταστραφούν οι τοιχογραφημένες ταινίες των αρχικών εσωρραχίων (Εικ. 7).

Στο κεντρικό κλίτος, μπροστά από την κόγχη του Ιερού, υπάρχει κτιστό τέμπλο. Τέσσερις κιονίσκοι περιβάλλουν τα κτιστά διάχωρα με τις τοιχογραφημένες εικόνες του τέμπλου. Οι δύο, που πλαισιώνουν την Ωραία Πύλη, είναι κυκλικής διατομής, αναδιπλώνονται σε ηράκλειους κόμβους και απολήγουν σε μικρά κιονόκρανα διακοσμημένα με λοξότμητα λογχοειδή φύλλα καλάμου. Οι ακραίοι κιονίσκοι έχουν οκταγωνική διατομή και ίδια

ακριβώς κιονόκρανα. Ο λοξότμητος κοσμήτης του τέμπλου δεν φέρει ανάγλυφη διακόσμηση (Εικ. 8).

Το νότιο κλίτος έχει επίσης κτιστό τέμπλο με την ίδια διάταξη. Τα κτιστά διάχωρα που προορίζονταν για τις εικόνες εδώ δεν έχουν τοιχογραφηθεί, ενώ οι κιονίσκοι του τέμπλου παρουσιάζουν διαφορές από αυτούς του κεντρικού τέμπλου. Έως το ύψος των θωρακίων έχουν τετράγωνη διατομή και είναι διακοσμημένοι με διπλή ζώνη αδρά χαραγμένου έξεργου στριφτού σχοινοῦ. Στη συνέχεια αποκτούν οκταγωνική διατομή και απολήγουν σε μικρά κιονόκρανα με λεπτή βάση, διακοσμημένα με αδρά χαραγμένα πέταλα άνθους και επίκρανο με σπείρα και σκοτίες, όλα λαξευμένα στο ίδιο πώρινο μέλος (Εικ. 9).

Αντίστοιχη κατασκευή και κιονίσκους, ίδιους με αυτούς του νότιου τμήματος του τέμπλου (σήμερα επιχρισμένους), έχει το τμήμα του κτιστού τέμπλου του βόρειου κλίτους, της σημερινής πρόθεσης (Εικ. 10).

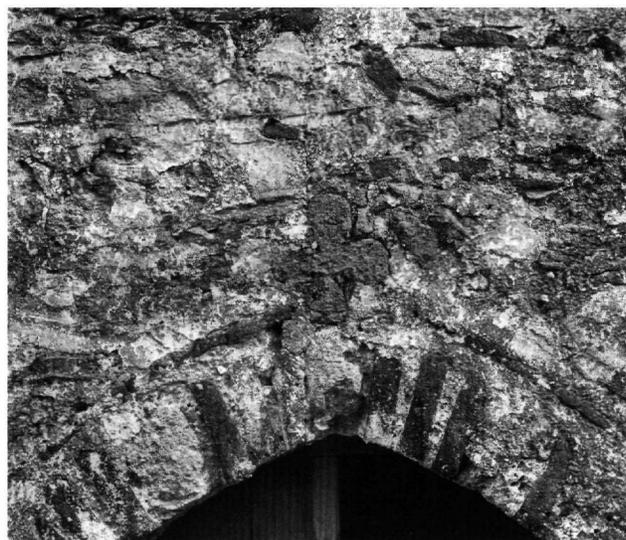
Μια εντυπωσιακή σύνθεση με ανάγλυφους πώρινους δόμους δεσπόζει στο εσωτερικό του ναού μπροστά από τους πεσσούς του τυφλού αψιδώματος του βόρειου τοίχου, όπου έχει τοιχογραφηθεί η παράσταση του έπιπου αγίου Γεωργίου. Το μνημείο είναι γνωστό στην έρευνα ως «προσκυνητάρι» και καλύπτει άτεχνα το εμπρός και το πίσω τμήμα του αλόγου αλλά και το επάνω τμήμα του φωτοστεφάνου του αγίου Γεωργίου (Εικ. 11). Στην τοιχογραφία σήμερα διαβάζεται με δυσκολία η εξής επιγραφή, που είχε καταγραφεί από τον Ζησιού⁴: + Σεβαστός Τζαούσιος Ίσα(ά)κιος εκ πόθου μάρτυς τήν σήν ανιστ(όρησε) σε(πτήν εικόνα), προστάτην [και] δεσπότην προβαλ(λ)όμενος, Γεώρ(γίε), μακάρ(ιε).

Το έργο είναι μνημειακό, οι διακοσμημένες πλάκες του είναι τοποθετημένες σε οριζόντιες στρώσεις, δίκην δόμων, και απολήγουν σε οξυκόρυφο αέτωμα. Το μνημείο, που προστέθηκε μπροστά από τους πεσσούς του τυφλού αψιδώματος, έχει πάχος 0,13 μ. Η προσθήκη αυτή επαύξησε το πάχος της παραστάδας του τυφλού αψιδώματος και δημιουργήθηκε έτσι ένα βάθος 0,43 μ. από την επιφάνεια του τυμπάνου του εσωρραχίου (Εικ. 12). Η σύνθεση εδράζεται σε ορθογώνια βάση, διαστ. 2,7×0,37×0,43 μ. Το εσωτερικό της βάσης είναι κενό. Η πατούρα που σχηματίζεται σε όλη την εσωτερική περιμετρο των τοιχωμάτων της βάσης δείχνει ότι το κούλωμα

4. Κ.Γ. Ζησιού, *Επιγραφεί χριστιανικών χρόνων τής Ελλάδος. Α΄ Πελοπόννησος*, Αθήνα 1917, αριθ. 99, σ. 145.

Εικ. 2. Νάρθηκας. Δεύτερο τόξο για την έδραση του νότιου φουρνικού.

Εικ. 3. Βόρεια είσοδος στο νάρθηκα. Επάνω από το κλειδί του τόξου ενσωματωμένος πόρρινος σταυρός τύπου Μάλτας.

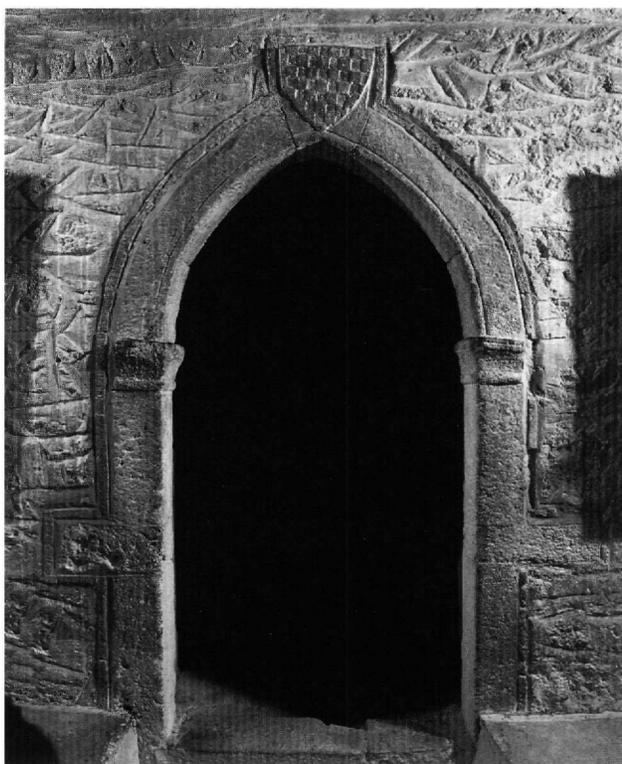
του μνημείου καλυπτόταν από μία πλάκα. Το αφίδωμα έχει βάθος 0,50 μ.· σε ύψος 0,38 μ. δημιουργείται η πατούρα που έφερε την πλάκα. Το κενό κάτω από την πατούρα έχει κάτοψη τραπεζίου με ύψος 1,70 και βάσεις 0,40 δυτικά και 0,33 ανατολικά. Η όψη του μνημείου έχει πλάτος 2,07 και ύψος 4,05 μ. και εξέχει από την επιφάνεια του τοιχογραφημένου τυμπάνου, όπως ήδη αναφέρθηκε, κατά 0,43 μ. Η βάση του μνημείου στέφεται από κυμάτιο διατομής δύο επαλλήλων ημικυκλίων.

Στο μνημείο (Εικ. 16) κυριαρχεί το οξυκόρυφο αέτωμά του, στο οποίο εισχωρεί ένα ελλειπτικό τόξο, που εδράζεται σε διπλούς κιονίσκους και απολήγει σε μικρό ημικυκλικό λοβό. Το τόξο περιγράφεται από διάτρητο πλοχμό, δουλεμένο με τρυπάνι, που πλαισιώνεται από συμφυή βεργία. Οι κιονίσκοι πατούν σε σύνθετη βάση, το κάτω τμήμα της οποίας είναι τετράγωνο και φέρει δύο σπείρες και δύο σκοτίες. Στο επάνω τμήμα τους οι κιονίσκοι αναδιπλώνονται σε ηράκλειους κόμβους και απολήγουν σε κιονόκρανα με λοξότμητα λογχοειδή φύλλα καλάμου. Κάτω από τους ηράκλειους κόμβους, στην πλάγια πλευρά των κιονίσκων, έχουν λαξευθεί δύο πλατυκέφαλα καρφιά, απομίμηση των ήλων που συγκρατούσαν τα θυρώματα στο σώμα των παραστάδων. Οι εξωτερικές πλευρές του μνημείου οροθετούνται από συμφυείς στους δόμους κυκλικούς κιονίσκους, με βάσεις τύπου ανεστραμμένων περυσιστήρων, οι οποίοι απολήγουν σε μικρό αστράγαλο. Τα μικρά τους κιονόκρανα έχουν σχήμα ανεστραμμένου κώνου

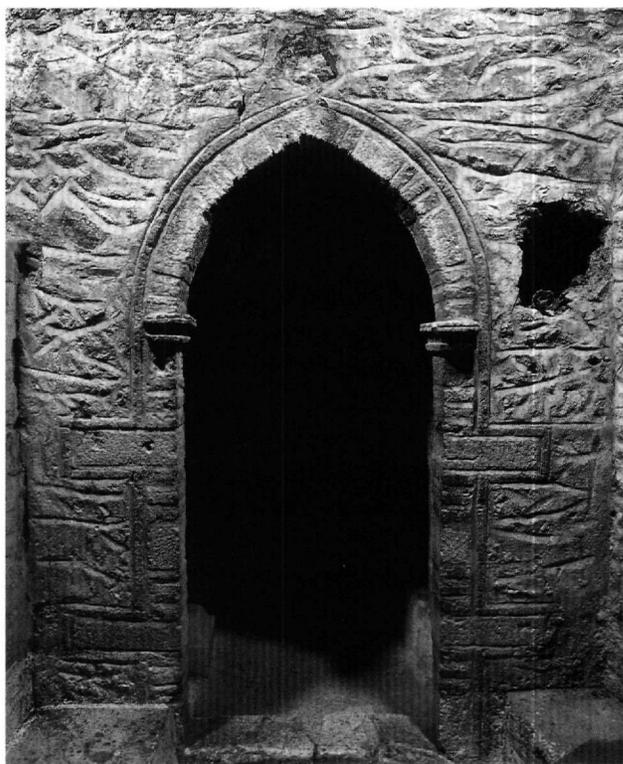

Εικ. 4. Νότια είσοδος στο νάρθηκα. Στο κλειδί του τόξου ανεστραμμένη ημισέληνος που περικλείει αστέρα.

με την κορυφή κοσμημένη επίσης με αστράγαλο και απολήγουν σε διπλή σπείρα με σκοτία. Ανάμεσα στους εξωτερικούς και τους εσωτερικούς κιονίσκους υπάρχουν δύο ζεύγη κομβίων. Τα χαμηλότερα είναι συμπαγή, το αριστερό είναι κατεστραμμένο. Τα άλλα δύο βρίσκονται ψηλότερα, στο ύψος της γένεσης του τόξου, είναι μεγαλύτερα και κοσμούνται με διάτρητους πλοχ-

Εικ. 5. Η βόρεια θύρα εισόδου από τον νάρθηκα στον κυρίως ναό.

Εικ. 6. Η νότια θύρα εισόδου από τον νάρθηκα στον κυρίως ναό.

μούς λαξευμένους με τρυπάνι. Ανάμεσα στα ζεύγη των κομβίων οι δόμοι έχουν διατηρηθεί σχηματίζοντας σταυρούς τύπου Μάλτας με πεπλατυσμένες τις κεραίες. Κάτω από τους σταυρούς οι δόμοι έχουν επίσης διατηρηθεί σχηματίζοντας ζεύγος τετράγωνων περίπου ανοιγμάτων, ενώ ακόμη πιο χαμηλά με τον ίδιο τρόπο σχηματίζεται ζεύγος συμμετρικών επίσης ανοιγμάτων σε σχήμα Γ, που φθάνει έως τη βάση του μνημείου. Το σύνολο αυτών των ανοιγμάτων στην κύρια όψη του «προσκυνηταρίου» ίσως ήταν οι υποδοχές κάποιων στοιχείων συμμετρικά τοποθετημένων, που έχουν καταστραφεί ή ηθελημένα αφαιρεθεί.

Εκατέρωθεν του κεντρικού τόξου και στη βάση του μεγάλου οξυκόρυφου αετώματος του μνημείου, πλαισιωμένα από ζώνες με διάτρητους, δουλεμένους με τρυπάνι πλοχμούς, έχουν αποδοθεί σε χαμηλό ανάγλυφο δύο θέματα: αριστερά η ημισέληνος με τέσσερα αστέρια στις γωνίες του περιγεγραμμένου ορθογωνίου, ένα αστέρι κάτω από αυτή και ένα μέσα στην κοιλότητά της· αντίστοιχα δεξιά διακρίνεται ένα κρινάνθεμο που περιβάλλεται από τέσσερις ρόδακες.

Το μέτωπο του οξυκόρυφου αετώματος συντίθεται από

πύρινες πλάκες, διαφόρων μεγεθών και σχημάτων που κοσμούνται με οριζόντιους, κάθετους και διαγώνιους, περίπλοκους, μεγάλης ποικιλίας πλοχμούς, όλους λαξευμένους με τρυπάνι (Εικ. 13-15). Στο κέντρο δεσπόζει ένα διάτρητο κομβίο ισομέγεθες και σε συστοιχία με εκείνα εκατέρωθεν των γενέσεων του τόξου. Πάνω από αυτό, ίδιας κατασκευής με τους διάτρητους σταυρούς της Μάλτας, διαγράφεται επιμήκης σταυρός με δύο οριζόντιες κεραίες. Στο ψηλότερο σημείο του, κάτω από την απόληξη του αετώματος που κοσμείται με αστέρα, έχει λαξευθεί θυρεός με αβακωτό το οποίο διακόπτει διαγωνίως τελαμώνας (Εικ. 13). Πανομοιότυπος αλλά χωρίς τελαμώννα είναι ο θυρεός πάνω από τη θύρα εισόδου από το νάρθηκα στον κυρίως ναό. Στο μικρό κενό που δημιουργείται μεταξύ του άνω πλαίσιου του θυρεού και της απόληξης του αετώματος διακρίνεται εγχάρακτο κακότεχο αβάκιο με σαφή μορφή ημίεργου.

Στις αρχές του 20ού αιώνα το «προσκυνητάρι» είχε σχεδιασθεί με ακρίβεια από τον Graquair (Εικ. 16).

Ο τρόπος κατασκευής του παραπέμπει στη γνωστή από τη δυτική ναοδομία τεχνική. Συντίθεται δηλαδή από καλολαξευμένους λεπτούς οριζόντιους δόμους

από πωρόλιθο, πάνω στους οποίους λαξεύονται συμφυρή διακοσμητικά στοιχεία, ώστε μετά την ακριβή συναρμολόγησή τους να προκύπτουν όλα τα οριζόντια αλλά και τα κατακόρυφα μέλη που συνθέτουν τη συνολική μορφή, όπως κιονίσκοι, τόξα κτλ.

Η μορφολογική, τεχνοτροπική και κατασκευαστική ομοιότητα των γλυπτών στοιχείων του τέμπλου του κεντρικού κλίτους με το «προσκυνητάρι» έχει ήδη επισημανθεί⁵.

Δίπλα στο τέμπλο, στο βόρειο πεσσό, σε θέση λατρευτικής εικόνας έχει τοιχογραφηθεί η παράσταση του αγίου Γεωργίου ολόσωμου, ο οποίος φέρει διάδημα με κρινάνθημα. Σημειώνεται ότι πανομοιότυπο διάδημα φέρουν και άλλοι στρατιωτικοί άγιοι, όπως ο άγιος Δημήτριος και οι άγιοι Θεόδωροι, Τήρων και Στρατηλάτης, που απεικονίζονται σε άλλες θέσεις του ναού. Ο άγιος Γεώργιος κρατεί γυμνό ξίφος διαγώνια όρθιο προς τα πάνω και φέρει στον ώμο του ασπίδα, στο εσωτερικό της οποίας απεικονίζεται η ημισέληνος, που περικλείει έναν αστέρα. Κάτω από αυτή εικονίζεται θυρεός με αβακωτό οικοσήμε. Ορισμένα τετράγωνα του αβακωτού οικοσήμου είναι διακοσμημένα με μικρούς ρόδακες. Πάνω στο πεδίο του οικοσήμου διακρίνονται με δυσκολία τρεις λεπτοί τελαμώνες. Τα χρώματα του οικοσήμου που εναλλάσσονται στον άβακα είναι το κόκκινο και το χρυσοκίτρινο. Σε ορισμένα σημεία διακρίνεται ακανόνιστα ένα διάχυτο μπλε, που μάλλον οφείλεται σε οξειδώσεις του χρώματος που προσετέθη για να εξαρθούν οι τελαμώνες.

Από τις μέχρι σήμερα δημοσιεύσεις του μνημείου συνάγεται ότι το προδήλως φραγκικό μνημείο στον Άγιο Γεώργιο θα πρέπει να αποδοθεί στους φράγκους ηγεμόνες κατά τη διάρκεια της ξένης κυριαρχίας στην περιοχή. Θα πρέπει να τονισθεί ωστόσο ότι οι πρώτες δημοσιεύσεις των αγγλων μελετητών⁶, που αναγνωρίζουν ότι το μνημείο είναι φραγκικό, προσπαθούν να ερμηνεύσουν επιμέρους στοιχεία που το κοσμούν, όπως το κρινάνθημα και η ημισέληνος, χωρίς όμως να διατυπώνουν πειστικές προτάσεις γι' αυτά, αλλά ούτε συγκεκριμένα ταύτιση για το αβακωτό οικοσήμε. Συνδέουν τελικώς το μνημείο με τον Γουλιέλμο Βιλλεαρδουϊνό ή τους Φράγκους που ακολούθησαν και το χρονολογούν στο

Εικ. 7. Εσωρράγιο νότιον τόξον προς το μεταγενέστερο νότιο κλίτος. Διακρίνονται τα τοιχογραφημένα τμήματα του αρχικού τυφλού αφιδώματος.

13ο αιώνα Ο R. Traquair, που ως αρχιτέκτων έχει λεπτομερώς αποτυπώσει το μνημείο, έχει επισημάνει τις ατέλειές του ως προς την ποιότητα της εκτέλεσής του, το χρονολογεί στα μέσα του 14ου αιώνα και το συνδέει με τους Ανζουκ της νότια Ιταλίας⁷. Ένα χρόνο αργότερα αναγκάζεται να δεχθεί ότι το μνημείο θα πρέπει να χρονολογηθεί στο πρώτο μισό του 13ου αιώνα⁸, αφού τα δυτικά στοιχεία θα πρέπει να συνδεθούν με την παρουσία των Φράγκων στο Γεράκι. Οι έλληνες μελετητές, κα-

5. Δημητροκάλλης, ό.π., 44-47 και 48-52, όπου και οι σχετικές προηγούμενες αναφορές.

6. Wace, ό.π. (υποσημ. 1), 139-145. Traquair, *Mediaeval Fortresses*, ό.π. (υποσημ. 1), 263-264. Van de Put, ό.π. (υποσημ. 1), 281-283.

Traquair, *Armorial Insignia*, ό.π. (υποσημ. 1), 283-284.

7. Traquair, *Mediaeval Fortresses*, ό.π. (υποσημ. 1), 268-269.

8. Traquair, *Armorial Insignia*, ό.π. (υποσημ. 1), 283-284.

Εικ. 8. Το τέμπλο του κεντρικού κλίτους.

τά τη δεύτερη και την τρίτη δεκαετία του 20ού αιώνα, ουσιαστικά αναπαράγουν τις διάφορες απόψεις των άγγλων μελετητών, χωρίς όμως να διερευνούν περαιτέρω το θέμα. Ο Αδαμαντίου⁹ συντάχθηκε με τον Wace, που είχε υποστηρίξει ότι το «προσκυνητάρι» θύμιζε την τέχνη των Σαρακηνών. Έτσι διατύπωσε την άποψη περί φραγκοαραβικής τέχνης, συγκρίνοντας το «προσκυνητάρι» με μνημεία της νότιας Ιταλίας. Ο Α. Ορλάνδος¹⁰ χρονολόγησε το «προσκυνητάρι» στο 14ο αιώνα και απέδωσε την αρχική ανέγερση του ναού του Αγίου Γεωργίου στους Βυζαντινούς, πριν από τη φραγκική κατάκτηση. Δημοσίευσε την κάτοψη του ναού, στην οποία διέκρινε το νότιο κλίτος ως μεταγενέστερες προσθήκες.

Το ερευνητικό ενδιαφέρον για το «προσκυνητάρι» του Αγίου Γεωργίου αναζωπυρώνεται κατά τη μεταπολεμική περίοδο, όταν αρχίζουν οι πρώτες συστηματικές μελέτες για την ιστορία και τα μνημεία του Δεσποτάτου του Μορέως και του Πριγκιπάτου της Αχαΐας. Η J. Lafontaine, αποδεχόμενη ότι το βόρειο τμήμα του ναού είναι το παλαιότερο, υποθέτει ότι τα φραγκικά οικόσημα ανήκουν στους de Nivelet. Αναφέρεται στην αφιερωτική επιγραφή του Τζαούσιου Ισαακίου, που βρίσκεται στην τοιχογραφία του έφιππου αγίου Γεωργίου, χαρακτηρίζοντας το «προσκυνητάρι» «περίεργη κόγχη»¹¹. Ο Α. Ξυγγόπουλος¹² πρώτος επισημαίνει την ομοιότητα του κρινάνθεμου εν μέσω πεντάφυλλων ροδάκων στην Περίβλεπτο του Μυστρά με αυτό του «προσκυνηταρι-

9. Αδαμαντίου, Μεσαιωνική νεκρόπολις, ό.π. (υποσημ. 1), 1208.

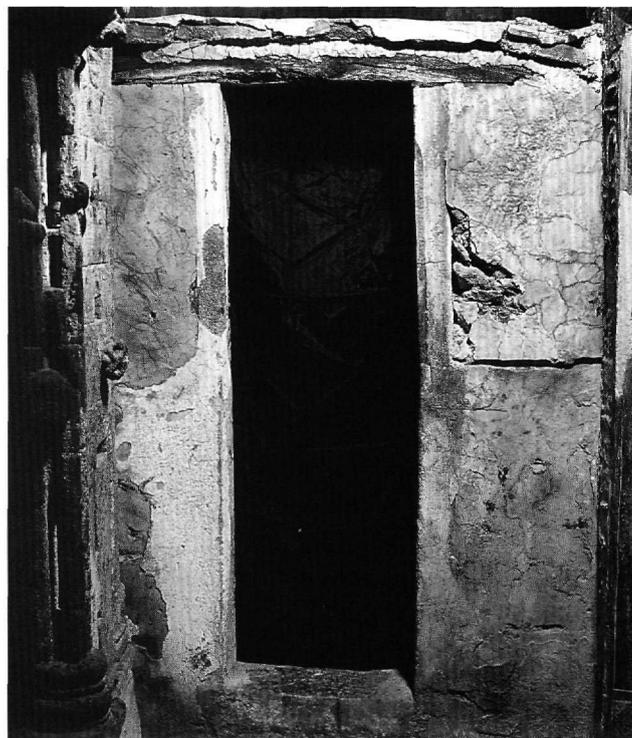
10. Ορλάνδος, Ανατολίζουσαι βασιλικά, ό.π. (υποσημ. 1), 348-349, 354.

11. Lafontaine, ό.π. (υποσημ. 1), 49.

12. Ξυγγόπουλος, ό.π. (υποσημ. 1), 205-211.

Εικ. 9. Το τέμπλο του νότιου κλίτους.

Εικ. 10. Το τέμπλο του βόρειου κλίτους.

ου» του Γερακίου. Αλλά σημειώνει ότι ίσως πρόκειται για το οικόσημο του Γουλιέλμου Β' Βιλλεαρδουίνου. Ταυτόχρονα, ενώ δεν απορρίπτει τις υποθέσεις των πρώτων ερευνητών όσον αφορά στο αβακωτό οικόσημο, που είχε αποδοθεί στους de Nivelet, υποστηρίζει ότι θα μπορούσε να ανήκει και στο Σεβαστό Τζαούσιο Ισαάκιο.

Ο Α. Βον λαμβάνοντας υπόψη όλες τις προηγούμενες δημοσιεύσεις, σε συνδυασμό με τα άλλα δυτικά στοιχεία του ναού, τοποθετεί τη χρονολόγηση του «προσκυνηταρίου» στην περίοδο της παραμονής των Φράγκων στο Γεράκι και υποστηρίζει ότι κατασκευάστηκε από ντόπιους τεχνίτες κατά το δεύτερο τρίτο του 13ου αιώνα¹³. Παράλληλα, ο Βον προβληματίζεται για το κατά πόσον το αβακωτό οικόσημο θα μπορούσε να αποδοθεί στους de Nivelet, αφού αυτό δεν προκύπτει από τα εραλδικά δεδομένα. Για τα εκτός του θυρεού δυτικά

εμβλήματα, δηλαδή το κρινάνθεμο με τους ρόδακες και την ημισέληνο με τους αστέρες, παρόλο που δέχεται ότι θα μπορούσαν να είναι οικόσημα, υποθέτει ότι στο συγκεκριμένο «προσκυνητάρι» έχουν απλά διακοσμητικό ρόλο¹⁴. Στη μελέτη των Γ. Δημητροκάλλη - Ν. Μουτσόπουλου¹⁵ εξετάζεται κυρίως το θέμα της ημισελήνου που εμπεριέχει άστρο, η οποία και χαρακτηρίζεται ως βυζαντινό έμβλημα.

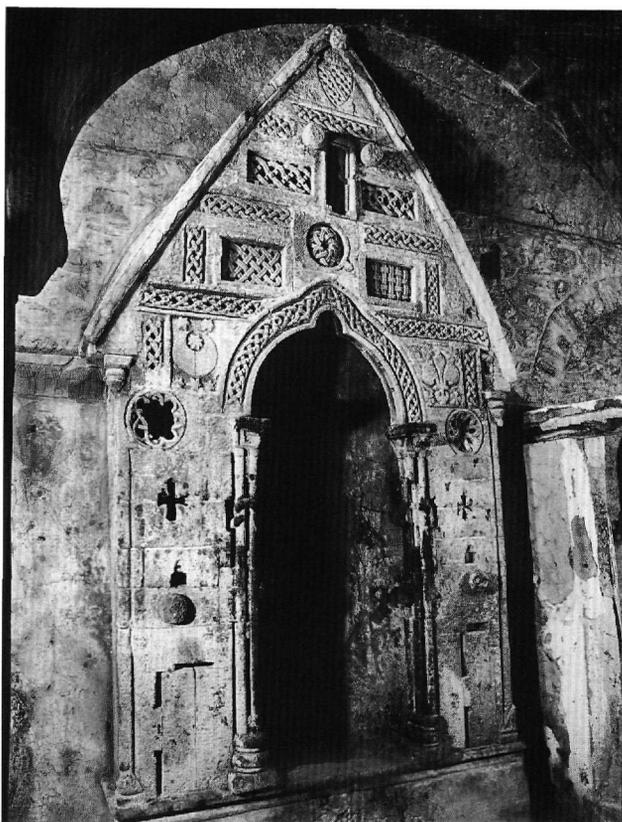
Η πρόσφατη αναδίφηση των προβλημάτων που εγείρει το μνημείο του Αγίου Γεωργίου στο Γεράκι εντάσσεται μέσα στη γενικότερη προσπάθεια της επανεξέτασης των δυτικών στοιχείων στη βυζαντινή τέχνη της Πελοποννήσου. Η Sharon Gerstel, αποδεχόμενη ως βυζαντινά έμβλήματα τις παραστάσεις της ημισελήνου με έναν αστέρα στις ασπίδες των τοιχογραφημένων στρατιωτικών αγίων σε ναούς της περιοχής, αποδίδει και αυτή τα οικόσημα του Αγίου Γεωργίου στους φράγκους ηγεμόνες

13. Bon, *La Morée franque*, ό.π. (υποσημ. 1), 593-597.

14. Bon, *Pierres inscrites*, ό.π. (υποσημ. 1), 93 και 95. Με την ίδια άποψη συντάσσεται η Μ. Παναγιωτίδου θεωρώντας το σύνολο

των εραλδικών στοιχείων ως διακοσμητικών, Panayiotidi, ό.π. (υποσημ. 1), 346.

15. Μουτσόπουλος - Δημητροκάλλη, ό.π. (υποσημ. 1), 2.

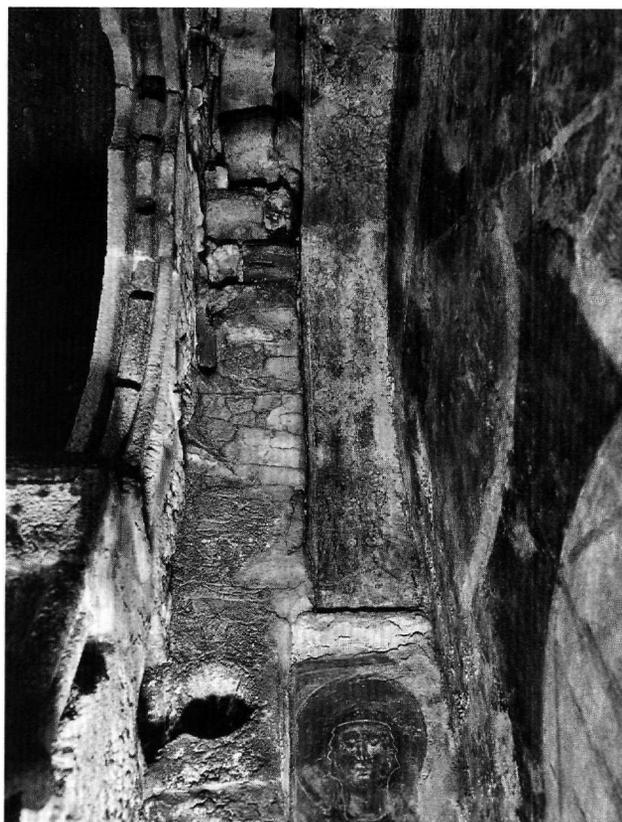
Εικ. 11. Το λεγόμενο «προσκυνητάρι».

του Γερακιού¹⁶. Ο Χ. Μπούρας, παραπέμποντας στις πρώτες δημοσιεύσεις του «προσκυνηταρίου», το κατατάσσει στα μνημεία του 13ου αιώνα¹⁷. Τέλος, ο Γ. Δημητροκάλλης στη μονογραφία του για τις εκκλησίες του κάστρου του Γερακιού επαναξιολογεί όλη την υφιστάμενη βιβλιογραφία και επιχειρεί μια νέα προσέγγιση του Αγίου Γεωργίου, εξετάζοντας το δυτικό προσκυνητάρι σε σχέση με τις τοιχογραφίες, την αρχιτεκτονική, τη γλυπτική και τα οικόσημα του ναού¹⁸. Δεν καταλήγει όμως σε πειστικά συμπεράσματα κυρίως γιατί, αφού επισημαίνει ότι το αβακωτό οικόσημο δεν ανήκει στους de Nivelet, αναγκάζεται να δεχθεί ότι θα πρέπει να ανήκει σε κάποιο κλάδο της οικογένειας των de Nivelet. Σύμφωνα με το ίδιο, εάν πρόκειται για το οικόσημο των de Nive-

16. Gerstel, ό.π. (υποσημ. 1), 278-279.

17. Bouras, ό.π. (υποσημ. 1), 249 και 251.

18. Δημητροκάλλης, ό.π. (υποσημ. 1), 42-84.

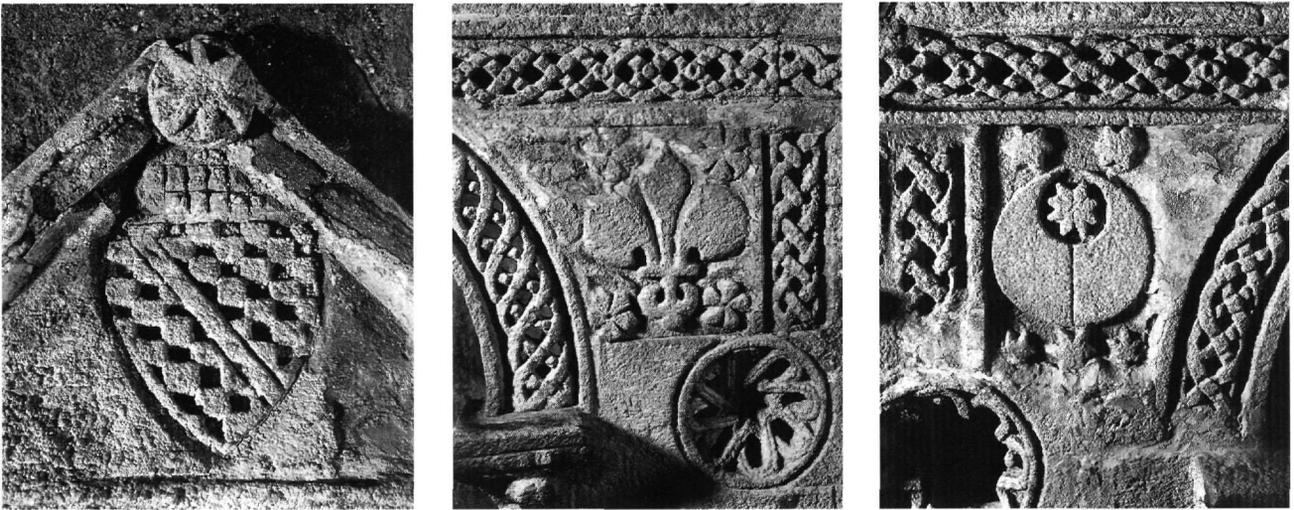

Εικ. 12. Το εσωρράχιο του τυφλού αφιδώματος και η προσθήκη του «προσκυνηταρίου».

let, που αποχωρούν μεταξύ 1260 και 1270 από το Γεράκι, δεν δικαιολογείται η αναφορά του Σεβαστού Τζαούσιου στην τοιχογραφία του έφιππου αγίου Γεωργίου, που καλύφθηκε από το ανάγλυφο «προσκυνητάρι», διότι Σεβαστοί Τζαούσιοι στη Λακωνία απαντώνται εξ επιγραφών μεταξύ 1297 και 1374/75. Τέλος, προκειμένου να ερμηνεύσει το πρωθύστερον της τοιχογράφησης του έφιππου αγίου Γεωργίου και της τοποθέτησης του «προσκυνηταρίου», καταφεύγει στην υπόθεση της διακοπής των εργασιών των Βυζαντινών με την έλευση των Φράγκων στην περιοχή¹⁹. Η ατυχής αυτή υπόθεση έχει και στο παρελθόν χρησιμοποιηθεί για να δικαιολογήσει τη συνύπαρξη δυτικών και βυζαντινών στοιχείων σε ορισμένα βυζαντινοφραγκικά μνημεία της Πελοποννήσου²⁰.

19. Δημητροκάλλης, ό.π., 47 και 83-84.

20. Ορλάνδος, Η Βλαχέρνα τής Ήλειας, ΑΕ 1923, 32.

Εικ. 13-15. Λεπτομέρειες του αετώματος του «προσκυνηταρίου».

Το θέμα της προέλευσης του «προσκυνηταρίου», των προτύπων του, των κτητόρων, της χρονολόγησης, αλλά και της σχέσης του με τις διάφορες οικοδομικές φάσεις του ναού πρέπει να επανεξετασθεί αφού αξιολογηθούν εκ νέου: α) τα δυτικά διακοσμητικά και εραλδικά στοιχεία που υπάρχουν στο ναό, β) η γνώση μας περί εραλδικής κατά τη Φραγκοκρατία στο Βυζάντιο και γ) η ιστορική συγκυρία κατά τη διάρκεια της Φραγκοκρατίας σε ολόκληρη την Πελοπόννησο και μετά την παράδοση των κάστρων του Μυστρά, της Μονεμβασίας, της Μαΐνης και του Γερακίου, με δεδομένο μάλιστα ότι οι Βυζαντινοί ποτέ δεν σταμάτησαν να έχουν επαφές με τους δυτικούς άρχοντες του πριγκιπάτου της Αχαιίας, οι οποίες, κατά περιόδους μάλιστα, υπήρξαν πολύ στενές.

Παρατηρώντας το σύνολο των διακοσμητικών και εραλδικών στοιχείων στον Άγιο Γεώργιο, διαπιστώνουμε ότι τόσο η ημισέληνος με τους έξι αστέρες, όσο και το κρινάνθεμο με τους ρόδακες, δεν εμπεριέχονται σε θυρεό. Αντίθετα, μέσα σε θυρεό και μάλιστα σε τρία σημεία του ναού –στην είσοδο, στο «προσκυνητάρι» και στην τοιχογραφία του ολόσωμου αγίου Γεωργίου– είναι εντεταγμένο μόνο το οικόσημο με το αβακωτό πεδίο, με

ή χωρίς τελαμώνες. Είναι προφανές ότι αυτό το οικόσημο ανήκει σε τρεις διαφορετικούς γόνους της ίδιας οικογένειας, με διαφορετικούς βαθμούς συγγενείας μεταξύ τους²¹. Αξιοσημείωτο είναι ότι το οικόσημο επαναλαμβάνεται πάντα σε στενή σχέση με τον άγιο Γεώργιο: στην κεντρική είσοδο του ναού του Αγίου Γεωργίου, στο «προσκυνητάρι» του αγίου Γεωργίου, στην τοιχογραφία του ίδιου αγίου.

Το ερώτημα είναι εάν το αδιαμφισβήτητο οικόσημο μέσα σε θυρεό με το αβακωτό πεδίο ανήκει ή όχι στην οικογένεια των de Nivelet. Θα πρέπει να επαναλάβουμε ότι: α) το οικόσημο των de Nivelet είναι ακόμη άγνωστο, β) οι παλαιότερες προσπάθειες για να διερευνηθεί το θέμα μέσω κάποιων οικόσημων του τέλους του 14ου και των αρχών του 15ου αιώνα, που ίσως ανήκουν στην ίδια οικογένεια, οδήγησαν στο συμπέρασμα ότι εκείνα δεν ταυτίζονται με τα οικόσημα του Γερακίου²² και γ) για να απαντηθεί το ερώτημα, θα πρέπει ίσως να επανεξετασθούν τα δεδομένα σχετικά με τη χρήση των οικόσημων στην φραγκοκρατούμενη Πελοπόννησο μέχρι το 1262. Ο Α. Βον, που ασχολήθηκε συστηματικά με το θέμα, με απογοήτευση διαπιστώνει ότι τα εραλδικά

21. Σύμφωνα με τα ισχύοντα στην εραλδική, το πλήρες οικόσημο μιας οικογένειας ευγενών δικαιούται μόνο ο πρωτότοκος γιος της. Γι' αυτό το οικόσημο του δευτερότοκου διακόπτεται από έναν τελαμώνά (brisure). Το οικόσημο με περισσότερους τελαμώνες πα-

ραπέμπει σε μακρινότερους βαθμούς συγγενείας.

22. Van de Put, ό.π. (υποσημ. 1), 282. Βον, *La Morée franque* (υποσημ. 1), 595, υποσημ. 1.

στοιχεία που συγκέντρωσε για την περισσότερο από δύο αιώνες φραγκοκρατούμενη Πελοπόννησο είναι τόσο λίγα, που σχεδόν δεν αποτελούν πηγή πληροφόρησης²³. Ανάμεσα στα λίγα που ενετόπισε και δημοσίευσε, ελάχιστα είναι οικόσημα μέσα σε θυρεό και ακόμη λιγότερα όσα θα μπορούσαν να αναχθούν στο πρώτο μισό του 13ου αιώνα²⁴. Εάν τα οικόσημα του Αγίου Γεωργίου ανήκουν στους de Nivelet, θα πρέπει να δεχθούμε ότι οι ήσσανος σημασίας συγκεκριμένοι φεουδάρχες, που βρέθηκαν να κατέχουν για λίγο μια μικρή βαρωνία με μόλις έξι μικρά φέουδα στον ορεινό Πάρωνα, στο Γεράκι, αποτελούν εξαιρεση.

Σχετικά με το θέμα της χρήσης των οικοσήμων από τους Βυζαντινούς κατά την ίδια περίοδο, με εφαρμοσμένους μάλιστα τους κανόνες της εραλδικής, που είχε απασχολήσει ορισμένους ερευνητές, δεν μπορεί ούτε καν να γίνει λόγος²⁵. Οι απεικονίσεις των οικοσήμων εμφανίζονται σε περιοχές που κατοικούνται ή επηρεάζονται άμεσα από οργανωμένα λατινικά κράτη, όπως είναι η Κύπρος των Lusignan, η Ρόδος των Ιωαννιτών και οι κτήσεις των Βενετών και των Γενουατών. Από το 14ο αιώνα όμως όχι μόνο βρίσκουμε δυτικά οικόσημα, αλλά σε ορισμένες περιπτώσεις συναντούμε και εραλδικά στοιχεία, που αναμειγνύονται ελεύθερα για να υποδηλωθούν επιγαμίες με τους βυζαντινούς ηγεμόνες²⁶.

Πρόσφατες συστηματικές μελέτες κωδικοποιούν τις γνώσεις μας γύρω από τα εραλδικά σύμβολα των λατινοκρατούμενων περιοχών και προσφέρονται ως σημεία αναφοράς για την έρευνα²⁷. Έτσι, στον πολύτιμο κατάλογο των θυρεών της Ρόδου το αβακωτό οικόσημο του Γερακίου απαντά στον αριθμό 79: «Αβακωτό. Ιωαννίτης, τέλος του 14ου αιώνα [Inigo d'Alfero]»²⁸. Το οικόσημο αυτό, που έχει καταγραφεί και από τους

Gabriel και Gerola, είναι ανάγλυφο και δεν διατηρεί τα χρώματά του. Βρίσκεται όμως στις μεσαιωνικές οχυρώσεις στο υπέρθυρο παρεκκλησίου του Αγίου Γεωργίου σε πύργο του Κολλακίου στη Ρόδο²⁹. Στο υπέρθυρο αυτό απεικονίζονται πέντε θυρεοί σε δύο σειρές, τρεις πάνω και δύο κάτω. Στην επάνω σειρά ο κεντρικός θυρεός με το σταυρό του τάγματος των Ιωαννιτών πλαισιώνεται δεξιά από οικόσημο του Μεγάλου Μαγίστρου Juan Fernandez de Heredia και αριστερά από το θυρεό του υπαρχηγού του Pierre Culant. Στην κάτω σειρά και οι δύο θυρεοί είναι οι αβακωτοί του Ιωαννίτη ιππότη (Εικ. 17). Δηλαδή, ο ιππότης, ονόματι Inigo d'Alfero, ήταν σύγχρονος με τον Heredia, Μεγάλο Μαγίστρο του τάγματος από το 1377 έως το 1396. Στη δημοσίευση του αναγλύφου αναφέρεται σε υποσημείωση ότι «Αν πρόκειται όντως για εκπρόσωπο της οικογενείας Alfero, τα χρώματα είναι χρυσό και κόκκινο»³⁰. Στο οικόσημο της ασπίδας του αγίου Γεωργίου στο Γεράκι, όπως ήδη επισημάνθηκε, τα χρώματα, αρκετά φθαρμένα, είναι η χρυσίζουσα ώχρα και το κόκκινο. Σε κάποιο τμήμα του πεδίου, ωστόσο, εμφανίζεται ακανόνιστα το μπλέ που, όπως προαναφέρθηκε, μάλλον οφείλεται σε οξειδώσεις του χρώματος των τελαμώνων. Η επιβεβαίωση για το χρώμα του οικοσήμου προέρχεται από το ανάγλυφο που βρίσκεται στην είσοδο του ναού του Γερακίου, το οποίο είναι κατασκευασμένο από ντόπια γκρίζα μαρμαρόπετρα. Σε πρόσφατη αυτογία αποκαλύφθηκε ότι μόλις βραχεί το ανάγλυφο, η εναλλαγή στους άβακες ενός βαθνοκόκκινου χρώματος και μιας χρυσίζουσας ώχρας καθίσταται αναμφισβήτητη³¹.

Ο Inigo d'Alfero, όπως και ο Heredia, ήταν από την Αραγόνα. Έγινε γνωστός κυρίως για τη δράση του ως υπερασπιστού του κάστρου της Σμύρνης, όπου έχει εντοπι-

23. Bon, Pierre inscrites, ό.π. (υποσημ. 1), 89. Ο ίδιος, *La Morée franque*, 46. Ο ίδιος, *Dalle funéraire d'une princesse de Morée, MonPiot XLIX* (1957), 129.

24. Gerstel, ό.π. (υποσημ. 1), 264-268.

25. Α. Λούβη-Κίζη, Οι κτήτορες της Περιβλέπτου του Μυστρά, *ΔΧΑΕ ΚΔ'* (2003), 107-108, όπου και η σχετική βιβλιογραφία.

26. Ενδεικτικά βλ. Α. Μαζαράκης, Συμβολή στην εραλδική των αναμνηστικών και επιταφίων πλακών των Γατελούζων στη Μυτιλήνη, *ΑΔ 53* (1998), Μελέτες, 361-382.

27. Ιδιαίτερα σημαντική είναι η εργασία της κ. Άννας-Μαρίας Κάσδαγλη, που ετοιμάζει το corpus των οικοσήμων των Ιωαννιτών ιπποτών της Ρόδου, έχοντας ήδη δημοσιεύσει έναν πολύτιμο πρώτο κατάλογο, με όλα τα στοιχεία που παραδίδουν οι Gerola και Gabriel, αλλά και όσα έχουν έρθει στο φως από αρχαιολογικές

και άλλες έρευνες στη Ρόδο. Βλ. Άννα-Μαρία Κάσδαγλη, *Κατάλογος των θυρεών της Ρόδου, ΑΔ 49-50* (1994-1995), Μελέτες, 211-245, πίν. 51-54.

28. Κάσδαγλη, ό.π., 232.

29. Άννα-Μαρία Κάσδαγλη, Εισαγωγή στην εραλδική της Ρόδου, *ΔΕΓΕΕ 7* (1988), 39, σχέδ. 15. Η ίδια, Τα ροδίτικα οικόσημα - Μερικές παρατηρήσεις για τη σημασία τους, *Ιστορία και προβλήματα συντήρησης της μεσαιωνικής πόλης της Ρόδου, Πρακτικά Συνεδρίου*, Αθήνα 1992, 117, σχέδ. 5.

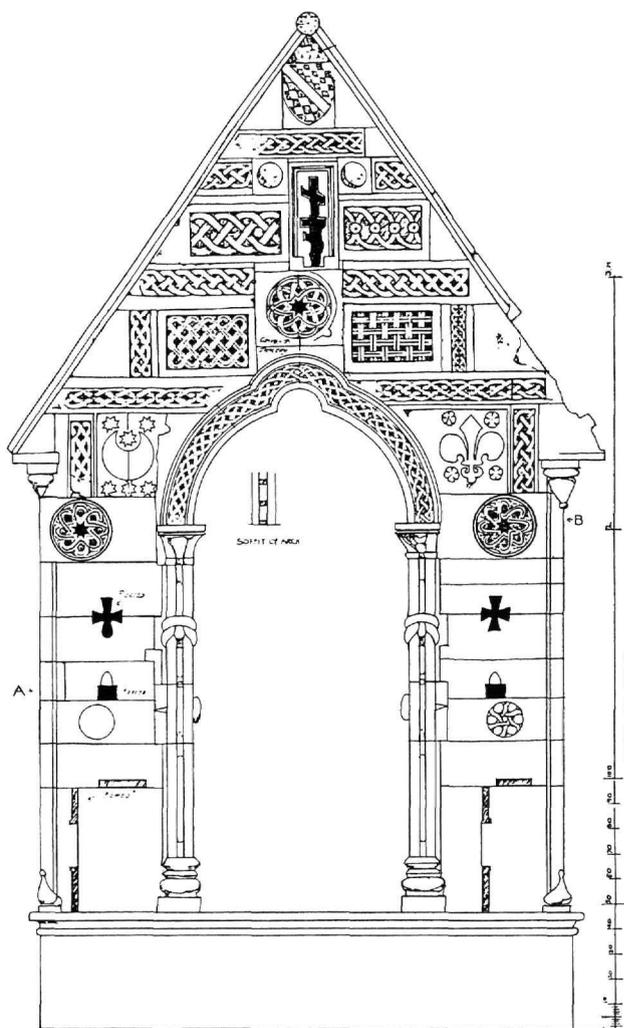
30. Κάσδαγλη, *Κατάλογος θυρεών*, ό.π., 232, υποσημ. 118.

31. Ευχαριστώ ιδιαίτερα την κ. Αιμιλία Μπακούρου, προϊσταμένη της 5ης ΕΒΑ, γιατί μοιράστηκε τους προβληματισμούς μου και υποστήριξε την ανωτέρω τεκμηρίωσή.

στεί το οικοσήμε του Heredia³². Μετά το θάνατο του Μεγάλου Μαγίστρου³³ (1396), εμφανίζεται στην Ισπανία υπερασπιζόμενος την Αραγόνα (1411), την οποία εκπροσωπεί στη στέψη του βασιλιά Φερδινάνδου της Καστίλλης (1412) στην Caspe, όπου ήδη είχε ενταφιασθεί ο Μεγάλος Μάγιστρος Juan Fernandez de Heredia³⁴.

Θα πρέπει να σημειωθεί ότι η ημισέληνος εν μέσω έξι αστέρων αναφέρεται στον κατάλογο θυρεών της Κάσδαγλη ως ανήκουσα σε Ιωαννίτη ιππότη του 14ου αιώνα³⁵. Ωστόσο, το συγκεκριμένο σύμπλεγμα στο «προσκυνητάρι» του Αγίου Γεωργίου δεν είναι μέσα σε θυρεό. Η ημισέληνος εν μέσω έξι οκτάκτινων αστέρων, που έχει σχέση με την εραλδική των Ιωαννιτών ιπποτών, θα πρέπει να διαχωρισθεί πλήρως από τη συχνά απαντώμενη ημισέληνο που εμπεριέχει ένα αστέρι σε τοιχογραφίες τεσσάρων βυζαντινών ναών του Γερακίου και δύο ναών της Επιδαύρου Λιμηράς, που χρονολογούνται κατά τη βυζαντινή περίοδο, κυρίως κατά το 14ο-15ο αιώνα³⁶. Η ήδη διατυπωθείσα παρατήρηση ότι στο «προσκυνητάρι» του Αγίου Γεωργίου το άστρο είναι οκτάκτινο, ενώ τα υπόλοιπα είναι εξάκτινα³⁷, καθώς και η διαφορά στη μορφή της ημισελήνου, δεν αποκλείει τη σχέση του συμπλέγματος με τους Ιωαννίτες ιππότες.

Αντιθέτως, το κρινάνθεμο εν μέσω τεσσάρων πεντάφυλλων ροδάκων, που αντιστοίχως επίσης δεν απεικονίζεται μέσα σε θυρεό στο «προσκυνητάρι» του Αγίου Γεωργίου, δεν απαντάται σε κανέναν από τους συνδυασμούς των γνωστών έως τώρα οικοσήμων των Ιωαννιτών ιπποτών. Ο Α. Ευγγόπουλος όμως ήδη από το 1953³⁸ είχε επισημάνει την ομοιότητα της συγκεκριμένης σύνθεσης του Αγίου Γεωργίου στο Γεράκι με το δυτικό κρινάνθεμο εν μέσω δύο πεντάφυλλων ροδάκων στην Περιβλέπτο του Μυστρά, που είναι συμφυρές σε δύο ένθετους δόμους της πλινθοπερίκλειστης τοιχοποιίας στην ανατολική κόγχη του ναού. Ακόμη, σημείωσε την πεισματική αν και κακότεχνη επανάληψη του θέματος στο εσωτερικό της εκκλησίας: το κρινάνθεμο συνδυασμένο με δύο ρόδακες, είτε δουλεμένο από δυτικούς τε-

Εικ. 16. R. Traquair. Αποτύπωση της όψης του «προσκυνηταρίου».

χνίτες είτε από βυζαντινούς γλύπτες, συναντάται και σε άλλες θέσεις στο ναό της Περιβλέπτου. Η διεξοδική μελέτη του έχει οδηγήσει στο συμπέρασμα ότι δεν πρόκειται για οικοσήμε, αλλά ούτε και για απλό διακοσμητικό θέμα. Η επίμονη επανάληψή του, σε συνδυασμό πάντα

32. F.W. Hasluck, *Heraldry of the Rhodian Knights, Formerly in Smyrna Castle*, BS4 XVII (1910-1911), 145-150.

33. J. Delaville le Roulx: *Les hospitaliers à Rhodes jusqu'à la mort de Philibert de Naillac (1310-1412)*, Παρίσι 1913, 284-285.

34. J. B. de Vaivre, *Les tombaux des Grands Maitres des hospitaliers de Saint Jean de Jérusalem à Rhodes: Mon Piot* 76 (1998), 54-61.

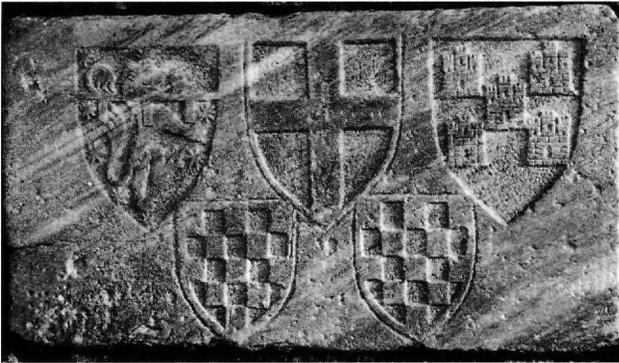
35. Κάσδαγλη, *Κατάλογος θυρεών*, ό.π., 233 αριθ. 96 πίν. 52. Η

ίδια, Εισαγωγή στην εραλδική της Ρόδου, ό.π., 82.

36. Βλ. Gestel, ό.π. (υποσημ. 1), 278-279. Μουτσόπουλος - Δημητροκάλλης, ό.π. (υποσημ. 1), 20-34. Δημητροκάλλης, ό.π. (υποσημ. 1), 82.

37. Μουτσόπουλος - Δημητροκάλλης, ό.π., 32.

38. Ευγγόπουλος, ό.π. (υποσημ. 1), 206-211.

Εικ. 17. Ρόδος. Θυροί Ιωαννιτών ιπποτών στο υπέρθυρο του παρεκκλησίου του Αγίου Γεωργίου στο Κολλάκι.

με τους ρόδακες, το εντάσσει στα δυτικά χαρακτηριστικά του μνημείου, που ως εμβλήματα εξυπηρετούν συγκεκριμένες αναφορές και έχουν συνδεθεί με την Ισαβέλλα, κόρη του βασιλιά της Μικρής Αρμενίας Gui, πρώτη εξαδέλφη του Λέοντος του ΣΤ', μετέπειτα βασιλιά του ίδιου βασιλείου (Μικρής Αρμενίας), και δεύτερη εξαδέλφη του βασιλιά της Κύπρου Πέτρου του Α'³⁹.

Τι σχέση όμως θα μπορούσαν να έχουν οι Ιωαννίτες ιππότες με το βυζαντινό πλέον Γεράκι; Την απάντηση νομίζω δίνουν οι λεπτομέρειες των προσωπικών περιπετειών του Μεγάλου Μαγίστρου αλλά και η προσεκτική ανάγνωση της καταγεγραμμένης από πέντε χρονικογράφους ζωής της πρώτης Δέσποινας του Μυστρά και δωρήτριας της Περιβλέπτου Ισαβέλλας de Lusignan, που είναι γνωστή για το δυναμισμό και την ισχυρή προσωπικότητα καθώς και για την προσήλωσή της στο καθολικό δόγμα. Ο Δ. Ζακυθινός το 1937 δημοσίευσε ένα έγγραφο προερχόμενο από το αρχείο της Μάλτας, σύμφωνα με το οποίο η Ισαβέλλα βρίσκεται στη Ρόδο το 1382 και διεκδικεί από το Μεγάλο Μαγίστρο Juan Fernandez de Heredia ποσό 6.500 χρυσών δουκάτων, που είναι το υπόλοιπο ενός δανείου 9.500 χρυσών δουκάτων, που το τάγμα των Ιωαννιτών είχε συνάψει με την Ισαβέλλα του Μυστρά. Ο Ζακυθινός έχει συνδέσει το εξαιρετικά υψηλό δάνειο του τάγματος από τη Δέσποινα του Μορέως με την αιχμαλωσία του Heredia στην

Πελοπόννησο το 1378 και την αναγκαιότητα άμεσης εξεύρεσης των λύτρων για την απελευθέρωσή του⁴⁰.

Πράγματι, το 1376 η Ιωάννα Α' της Νεαπόλεως, χήρα του Ιακώβου της Αραγώνας και πριγκίπισσα της Αχαΐας, προ της αδυναμίας της να προστατεύσει το πριγκιπάτο από τους Αλβανούς και τους Τούρκους, καλεί τους Ιωαννίτες της Ρόδου να αναλάβουν την προστασία του έναντι 4.000 δουκάτων το χρόνο και για πέντε χρόνια. Ένα χρόνο μετά Μέγας Μάγιστρος του τάγματος εκλέγεται ο αραγωνός Juan Fernandez de Heredia, που ήδη από το 1356 είχε επιδείξει μεγάλο ενδιαφέρον για τη μεταφορά του τάγματος στην Πελοπόννησο. Να θυμίσουμε εδώ ότι ο αραγωνικός τύπος του Χρονικού του Μορέως, το *Libro de los Fechos et Conquistas del Principado de la Morea*, έχει παραγγεληθεί και ίσως μεταφρασθεί από τον Heredia (1393, Avignon). Αμέσως μετά την εκλογή του ο Heredia σπεύδει στην Πελοπόννησο. Την άνοιξη του έτους 1378, σε μια μάχη εναντίον των Αλβανών συλλαμβάνεται στη Ναύπακτο και στη συνέχεια πωλείται στους Οθωμανούς, από τους οποίους απελευθερώνεται το έτος 1379⁴¹. Οι Ιωαννίτες, επειδή αδυνατούν να συγκεντρώσουν τα λύτρα, σπεύδουν στην Ισαβέλλα, της οποίας η φιλοδυτική πολιτική είναι γνωστή⁴², για να ζητήσουν τα απαιτούμενα χρήματα για την απελευθέρωσή του, η οποία καθίσταται εφικτή περίπου ένα χρόνο μετά. Μετά την απελευθέρωση του Heredia (1379), οι Ιωαννίτες μένουν στην Πελοπόννησο έως το 1381, σύμφωνα με τις υποχρεώσεις τους απέναντι στην Ιωάννα Α' της Νεαπόλεως.

Η αναγνώριση του οικοσήμες μιας οικογένειας Ιωαννιτών ιπποτών (d'Alfero) στην εκκλησία του Αγίου Γεωργίου, με ή χωρίς τελαμώνες, αποκαλύπτει ότι αφιερωτές στον Άγιο Γεώργιο είναι δύο ή και τρία μέλη αυτής της οικογένειας. Η οικογένεια d'Alfero, όπως άλλωστε και ο Heredia, προέρχονται από την Αραγόνα, της οποίας προστάτης είναι ο άγιος Γεώργιος. Η συγκεκριμένη οικογένεια φαίνεται να καταφεύγει στην προστασία του αγίου ιδιαίτερα συχνά, όπως μαρτυρούν τα οικοσήμες της τόσο στο παρεκκλησιο του Αγίου Γεωργίου στο κάστρο της Ρόδου, όσο και στο ναό του Αγίου Γεωργίου στο κάστρο του Γερακίου. Η ταύτιση του οικοσήμες με τους d'Alfero, σε συνδυασμό με την ιστορική συγκυρία,

39. Λούβη-Κίζη, ό.π. (υποσημ. 25), 103 και 109-111.

40. D. Zakythinos, Une princesse française à la cour de Mistra au XIVe siècle: Isabelle de Lusignan Cantacuzène, *AIPHOS* 5 (1937), 73-76.

41. Bon, *La Morée franque* (υποσημ. 1), 253-254, 229, όπου και η σχετική βιβλιογραφία.

42. Λούβη-Κίζη, ό.π. (υποσημ. 25), 102-104.

μπορεί να οδηγήσει ασφαλέστερα στη χρονολόγηση του λεγόμενου «προσκυνηταρίου».

Ωστόσο, κανένα παρόμοιο προσκυνητάρι δεν είναι γνωστό από τη βυζαντινή ή έστω τη φραγκοβυζαντινή γλυπτική⁴³. Το συγκεκριμένο μάλιστα δεν πλαισιώνει την τοιχογραφία του αγίου Γεωργίου, αλλά βρίσκεται σε απόσταση μπροστά της και την επικαλύπτει. Η διαπίστωση αυτή μας οδηγεί να ερευνήσουμε την κατασκευή του πιθανώς για άλλους σκοπούς. Τα βυζαντινά αρκοσόλια, αλλά και πλήθος δυτικών ταφικών μνημείων⁴⁴, τα οποία στις περισσότερες περιπτώσεις προσλαμβάνουν προσκυνηματικό χαρακτήρα στη μνήμη του νεκρού, προεξέχουν αρκετά από τον τοίχο. Ήδη ο Χ. Μπούρας υπομνηματίζοντας τη φωτογραφία του ανάλογου αναγλύφου στην Αγία Παρασκευή του Γερακίου έχει χαρακτηρίσει το προσκυνητάρι ως αρκοσόλιο⁴⁵.

Η υπόθεση ότι στον Άγιο Γεώργιο Γερακίου αντί για προσκυνητάρι έχουμε ταφικό μνημείο ενισχύεται από τα παρακάτω: Η κάτοψη του κοιλώματος του χώρου της βάσεως του μνημείου, σχήματος ψηλού τραπέζιου, ήδη παραπέμπει σε σχήμα ταφικής λάρνακας, στην οποία ο νεκρός θα ήταν τοποθετημένος με την κεφαλή προς ανατολάς. Στην κορυφή του μνημείου ο θυρεός με το αβακωτό οικόσημο με τον τελαμώνα, που βρίσκεται αμέσως κάτω από την οξυκόρυφη απόληξη του μνημείου, πρέπει να ανήκει στον νεκρό. Ο τελαμώνας δηλώνει ότι δεν πρόκειται για τον ίδιο τον ιππότη Inigo d'Alfero, του οποίου το αβακωτό οικόσημο χωρίς τελαμώνα κοσμή την είσοδο στο ναό, αλλά για το δευτερότοκο αδελ-

φό του. Σε πιο μακρινό συγγενή της ίδιας οικογενείας θα πρέπει να αποδοθεί η δωρεά της τοιχογράφησης τουλάχιστον της εικόνας του ολόσωμου αγίου Γεωργίου, που φέρει το οικόσημο της οικογένειας d'Alfero με τρεις τελαμώνες⁴⁶.

Ο χαρακτηρισμός του μνημείου ως ταφικού δικαιολογεί και την παρουσία των δύο άλλων οικοσμήμων στο ανάγλυφο, που δεν βρίσκονται μέσα σε θυρεό, δηλαδή της ημισελήνου εν μέσω έξι οκτάκτινων αστέρων και του κρινανθέμου μεταξύ τεσσάρων πεντάφυλλων ροδάκων, όπως προαναφέρθηκε. Η ημισέληνος ανάμεσα σε έξι οκτάκτινα αστέρια θα μπορούσε να αποδοθεί σε οικόσημο Ιωαννίτη ιππότη του 14ου αιώνα⁴⁷. Αντιθέτως, η ταύτιση του κρινανθέμου εν μέσω τεσσάρων πεντάφυλλων ροδάκων δεν έχει ακόμη επιτευχθεί. Η λάξευση οικοσμήμων που δεν περιέχονται σε θυρεούς, αλλά κοσμούν δευτερεύουσες θέσεις ταφικών μνημείων, έχει αποδοθεί στις προθέσεις των χορηγών τους⁴⁸, γεγονός που δικαιολογεί η παρουσία της ημισελήνου με τους αστέρες και του κρινανθέμου με τους ρόδακες στο ταφικό μνημείο του Αγίου Γεωργίου στο Γεράκι, δίπλα στην εξέχουσα θέση του χαρακτηριστικού σταυρού των Ιωαννιτών ιπποτών, γνωστού και ως σταυρού της Μάλτας, που ανοίγονται στη λαξευμένη πέτρα.

Από τεχνοτροπική άποψη το μνημείο επιτρέπει τη χρονολόγησή του στο 14ο αιώνα. Η τεχνοτροπία των βάσεων των κιονίσκων που το πλαισιώνουν με τον ανεστραμμένο περνιαστήρα, παραπέμπει σε μνημεία του 14ου αιώνα⁴⁹. Οι διπλοί κιονίσκοι κυλινδρικής διατο-

43. Π.χ. στη Γλάτσα τα δυτικόμορφα προσκυνητάρια με βεργία και σκωπίες, συμφυείς στους δόμους, είναι απολύτως εφελπτόμενα στις επιφάνειες των πεσσών της εκκλησίας.

44. E. Panofsky, *Tomb Sculpture. Four Lectures on Its Changing from Ancient Egypt to Bernini*, Νέα Υόρκη 1964. J. Adhemar, *Les tombeaux de la collection Gaignières. Dessins d'archéologie du XVIIe siècle*, *GBA LXXXIV* (1974), 1-192· *LXXXVIII* (1976), 1-128· *XC* (1977), 1-76. B. Imhaus, *Un monastère féminin de Nicosie: Notre-Dame de Tortose, Dei gesta per Francos: Etudes sur les Croisades dédiées à Jean Richard* (επιμ. Μ. Balard), Aldershot 2001, 689-401.

45. Bouras, ό.π. (υποσημ. 1), 10, εικ. 8.

46. Θα πρέπει να προστεθούν στο αφιέρωμα του ιππότη ως σύγχρονες με την τοιχογραφία του αγίου Γεωργίου τουλάχιστον οι αντίστοιχες παραστάσεις των στρατιωτικών αγίων Δημητρίου, Θεοδώρου Τήρωνος και Θεοδώρου Στρατηλάτου με τα ομοίομορφα κοσμημένα με κρινάνθημα διαδήματα και την ίδια τεχνοτροπική απόδοση. Το θέμα εξάλλου της χρονολόγησης των τοιχογραφιών του μνημείου παραμένει ανοιχτό έως ότου πραγματοποιηθεί ο καθαρισμός τους.

47. Κάσδαγλη, Κατάλογος θυρεών, ό.π. (υποσημ. 27), 233 αριθ. 96 πίν. 52.

48. Anna-Maria Kasdagli, *Heraldry in Mediaeval Rhodes: Hospitallers and Others* (υπό εκτύπωση). Η αρχική επισήμανση ανήκει στον Α. Gabriel, *La cité de Rhodes, II: Architecture*, Παρίσι 1923, αριθ. 1135 σ. 127, πίν. XL.2, ο οποίος θεώρησε ότι τα οικόσημα που δεν περιλαμβάνονται σε θυρεούς, στην περίπτωση του επιτύμβιου αναγλύφου του Ιωαννίτη ιππότη Nicolas de Montmirel, ανήκουν σε αυτούς που συνέθεσαν και λάξευσαν την επιτύμβια επιγραφή. Όμως υπογραφή τεχνίτη δεν απαντάται πουθενά αλλού σε επιτύμβιο μνημείο. Αντιθέτως, η γεινίαση με το ρητό *AS GOD WILL*, που αναγράφεται στη συγκεκριμένη επιτύμβια πλάκα, μάλλον παραπέμπει σε δωρητές. Ευχαριστώ θερμά την κ. Άννα-Μαρία Κάσδαγλη για την ουσιαστική της βοήθεια και τις εξαιρετικά καρποφόρες συμβουλές της για θέματα της εραλδικής και της ιστορίας των Ιωαννιτών ιπποτών, που μου έδωσε αμέριστα.

49. Οι περνιαστές στις βάσεις είναι μορφολογικό στοιχείο που συνδέεται κυρίως με κτίσματα του 14ου αιώνα (βλ. Δημητροκάλη, ό.π. (υποσημ. 1), 75).

μής που αναδιπλώνονται σε ηράκλειους κόμβους και απολήγουν σε μικρά κιονόκρανα με λοξότητες γωνίες και λογχοειδείς απολήξεις, που κοσμούν τόσο το ταφικό μνημείο, όσο και το τέμπλο, παραπέμπουν κατευθείαν σε δυτικά πρότυπα και έχουν προφανώς εκτελεσθεί από τους ίδιους τεχνίτες. Το θέμα των ηράκλειων κόμβων, γνωστών από τη βυζαντινή τέχνη⁵⁰, απαντάται τόσο στη ρομανική όσο και στη γοθτική γλυπτική. Ο τρόπος της επεξεργασίας του αναγλύφου, παρ' όλες τις σοβαρές ατέλειες και τα λάθη, επιτρέπει την άποψη ότι η εκτέλεση έγινε από ντόπιους τεχνίτες, που ωστόσο ήταν εξοικειωμένοι με τους δυτικούς τρόπους κατασκευής και ίσως συνόδευαν τους λατίνους δωρητές⁵¹. Είναι πολύ πιθανό μάλιστα η κατασκευή του ταφικού μνημείου να έχει γίνει βάσει κάποιου σχεδίου, επί του οποίου οι Ιωαννίτες συνέθεσαν τα οικόσημά τους.

Η διαπιστωμένη στυλιστική και κατασκευαστική ομοιότητα του «προσκυνηταρίου» και του τέμπλου⁵² θα πρέπει κατά τη γνώμη μου να συσχετισθούν με τη δραστική επέμβαση που επέφερε ο Ιωαννίτης ιππότης d'Alfero, έμπιστος αξιωματούχος του Μεγάλου Μαγίστρου Juan Fernandez de Heredia, σε έναν προϋπάρχοντα, τουλάχιστον από το 13ο αιώνα, δίκλιτο ναύσκο του Αγίου Γεωργίου χωρίς νάρθηκα, επ' ευκαιρία του ενταφιασμού του αδελφού του, του οποίου το οικόσημο, ως δευτερότοκου, φέρει τον τελαμώννα. Η δραστική αυτή ανακαίνιση θα πρέπει να χρονολογηθεί κατά την περίοδο που οι Ιωαννίτες ιππότες και μάλιστα ο αξιωματούχος ιππότης του Μεγάλου Μαγίστρου βρίσκονταν στο Δεσποτάτο, για να ζητήσουν το δάνειο από την Ισαβέλλα de Lusignan για την απελευθέρωση του Heredia. Πρόκειται για το διάστημα από την άνοιξη του 1378 έως την άνοιξη του 1379 και πάντως πριν από το έτος 1381, οπότε λήγουν οι συμβατικές υποχρεώσεις των Ιωαννιτών ιπποτών απέναντι στην Ιωάννα Α' της Νεάπολης. Λίγο αργότερα άλλωστε, το έτος 1382, η Ισαβέλλα θα μεταβεί στη Ρόδο για να διεκδικήσει το υπόλοιπο του χρέους που έχουν οι Ιωαννίτες απέναντί της. Την περίοδο αυτή ο ναός αποκτά προστώο με δύο φουρνικά, η εξωτερική κάλυψη των οποίων εξασφαλίζεται από τις δίριχτες στέγες που ανιχνεύονται στη σημερινή όψη του νάρθηκα. Η είσοδος στο ναό αποκτά

μνημειακό χαρακτήρα, με προεξάρχον το οικόσημο του δωρητή της ανακαίνισης. Στο εσωτερικό του ναού επισκευάζεται το τέμπλο και κατασκευάζεται το ταφικό μνημείο από το ίδιο συνεργείο γλυπτών.

Το ταφικό μνημείο του δευτερότοκου d'Alfero, που γίνεται με τη συνδρομή δύο σύγχρονών του συμπολεμιστών Ιωαννιτών ιπποτών, τοποθετείται μπροστά από την προγενέστερη τοιχογραφία του έφιππου αγίου Γεωργίου, που είχε αφιερώσει ο Τζαούσιος Ισαάκιος, πριν από την ανακαίνιση των Ιωαννιτών. Ένα τρίτο μέλος, ανηψιός ή εξάδελφος, της οικογενείας d'Alfero, που συμμετέχει στην πληγήσια από το θάνατο του δευτερότοκου ιππότη ακολουθία, δηλαδή ο κάτοχος του οικόσημου με τους τρεις τελαμώννες, είναι ο χορηγός της τοιχογραφίας του ολόσωμου αγίου Γεωργίου και των υπόλοιπων στρατιωτικών αγίων, ίσως όμως και ενός πιο εκτεταμένου τμήματος των τοιχογραφιών του ναού.

Λίγες δεκαετίες αργότερα ο ναός αποκτά ένα κλίτος προς νότον. Για να εξασφαλισθεί η επικοινωνία του νέου κλίτους με τα προηγούμενα αφαιρούνται τα τύμπανα των τυφλών αψιδωμάτων, όπως μαρτυρούν οι στενές τοιχογραφημένες λωρίδες (πλ. 0,30 μ.) των αρχικών εσωραχιών (Εικ. 7). Ο τρίκλιτος πλέον ναός αποκτά νάρθηκα. Αυτό προκύπτει από: α) την προσθήκη του τρίτου φουρνικού μπροστά από το νέο κλίτος, όπως μαρτυρεί το νέο τόξο που ήρθε σε επαφή με το προηγούμενο του προστώου, για να προσδώσει την απαραίτητη αντοχή για την έδραση του νέου φουρνικού (Εικ. 2)· β) την απόκτηση νέας ενιαίας υπερυψωμένης δίριχτης στέγης, όπως μαρτυρούν τα ίχνη των δύο δίριχτων στεγών που κάλυπταν τα δύο φουρνικά του προστώου (Εικ. 1)· γ) την ενιαία φραγή της δυτικής όψης του ναού, στην οποία ανοίγονται δύο σύγχρονες θύρες, όπως μαρτυρεί η πανομοιότυπη κατασκευή και μορφολογία τους, ανάλογες με αυτές της εισόδου από το νάρθηκα στο νότιο κλίτος (Εικ. 1 και 6).

Στο κλειδί της αψίδας εισόδου προς το νάρθηκα του νότιου κλίτους έχει χαραχθεί ανάγλυφο με ανεστραμμένη ημισέληνο και άστρο (Εικ. 4), το γνωστό δηλαδή σύμπλεγμα που κοσμεί απεικονίσεις στρατιωτικών αγίων σε ναούς του Γερακίου και της Επιδάουρου Λιμηράς, χρονολογούμενων κυρίως στο 15ο αιώνα. Πάνω

50. Λασκαρίνα Μπούρα, Δύο βυζαντινά μανουάλια από τη μονή Μεταμορφώσεως των Μετεώρων, *Βυζαντινά Ε'* (1973), 139-140. Δημητροκάλλης, ό.π. (υποσημ. 1), 48-52, όπου και όλη η σχετική

βιβλιογραφία.

51. Λούβη-Κίζη, ό.π. (υποσημ. 25), 110-111.

52. Βλ. υποσημ. 6.

από το κλειδί του τόξου της πύλης προς το νάρθηκα, που αντιστοιχεί στο κεντρικό κλίτος, έχει τοποθετηθεί ένα ακόμη ανάγλυφο με το σταυρό των Ιωαννιτών ιπποτών, ενώ πάνω από την εσωτερική θύρα του νότιου κλίτους έχει τοποθετηθεί σε πενταγωνική πλάκα αδρό ανάγλυφο με πεντάφυλλο ρόδακα. Στο εσωτερικό του νότιου κλίτους έχει κτισθεί τέμπλο, με την ίδια τεχνική με αυτό του κεντρικού κλίτους. Με ανάλογη αλλά προχειρότερη κατασκευή έχει επιχειρηθεί να δημιουργηθεί τέμπλο και στο βόρειο κλίτος του ναού (Εικ. 10). Η μορφολογία και η κατασκευή των οκταγωνικής διατομής κιονίσκων του τέμπλου (Εικ. 9) του νότιου κλίτους με τα αδρά χαραγμένα πέταλα ανθέων στα κιονόκρανα και το επίσης αδρά χαραγμένο στριφτό σχοινί στη βάση των κιονίσκων παραπέμπουν στα γλυπτά μέλη ενός άλλου ναού στο Γεράκι και συγκεκριμένα στα ανάγλυφα των παρασάδων της εισόδου στην Αγία Παρασκευή του κάστρου.

Η τελευταία οικοδομική φάση του Αγίου Γεωργίου με την προσθήκη του νότιου κλίτους και την προς νότον επέκταση του νάρθηκα θα πρέπει κατά την άποψή μου να τοποθετηθεί στο πρώτο μισό του 15ου αιώνα και να συνδεθεί με την κατασκευή των τριών εκκλησιών του κάστρου με τα δυτικόμορφα στοιχεία –της Ζωοδόχου Πηγής, της Αγίας Παρασκευής και του Ταξιάρχη. Τα αρχιτεκτονικά μέλη αυτών των τριών εκκλησιών του κάστρου του Γερακίου παραπέμπουν σε δυτικά πρότυ-

πα και παρουσιάζουν μια στυλιστική και κατασκευαστική ενότητα που τα συνδέει χρονικά. Ο συσχετισμός του εικονογραφικού τους διακόσμου, εξάλλου, του οποίου η χρονολόγηση τοποθετείται στο πρώτο μισό του 15ου αιώνα, έχει ήδη διατυπωθεί⁵³.

Η λάξευση δυτικών μοτίβων στα αρχιτεκτονικά μέλη και των τεσσάρων αυτών ναών, τα οποία στο μεγαλύτερο μέρος τους έχουν αποδοθεί κακότεχνα, σε σχέση μάλιστα με την ποιότητα των αναγλύφων της ανακαίνισης των Ιωαννιτών στον Άγιο Γεώργιο, δεν θα πρέπει να θεωρηθεί ως τυχαία απομίμηση ή επιβίωση τεχνοτροπίας των όποιων δυτικών κατασκευών προηγήθηκαν στο Γεράκι. Η πρόθεση απομίμησης του ταφικού μνημείου του Αγίου Γεωργίου στο λεγόμενο «προσκυνητάρι» της Αγίας Παρασκευής⁵⁴, αλλά και σε πολλά άλλα σημεία των προαναφερθέντων ναών, δεν αμφισβητείται. Η επιλογή ωστόσο των συγκεκριμένων μορφών, του τρόπου κατασκευής τους και η τοιχογράφηση στρατιωτών με δυτικές στολές θα πρέπει να θεωρηθούν πράξεις συνειδητές. Οι επιλογές αυτές θα πρέπει να αναζητηθούν στο μέλλον στο πλαίσιο της ιστορικής συγκυρίας που τις επέβαλε στο μικρό αυτό σύνολο του κάστρου του Γερακίου, στο πρώτο μισό του 15ου αιώνα, περίοδο κατά την οποία το ταφικό μνημείο του Ιωαννίτη ιππότη Inigo d'Alfero δεν θα είχε υποστεί τις κακοποιήσεις, εξαιτίας των οποίων απαλείφθηκαν τα ευανάγνωστα σημεία της πραγματικής του ταυτότητας⁵⁵.

53. S. Kalopissi-Verti, Ein Monument im Despotat von Morea: Die Kirche der Hagia Paraskeve bei der Siedlung Hagios Andreas, *Studies in the Mediterranean World, Past and Present*, XI, Τόκιο 1988, 177-205.

54. Bouras, ό.π. (υποσημ. 1), εικ. 8, σ. 10. Για τη σχέση των δύο μνημείων βλ. επίσης Bon, *La Morée franque* (υποσημ. 1), 594. Δημητρο-

κάλλης, ό.π. (υποσημ. 1), 39.

55. Θα ήθελα να ευχαριστήσω τους φίλους κκ. Philippe Plagneux, Τίτο Παπαμαστοράκη, Ηλία Κόλλια και κ. Νίκη Ετζέογλου για τη συμβολή τους στη δημοσίευση αυτού του άρθρου.

LE « PROSKYNITÈRE » SCULPTÉ DE L'ÉGLISE DE SAINT GEORGES À LA PORTERESSE DE GERAKI

Ce que l'on a l'habitude d'appeler le « proskynitère » de saint Georges, dans l'église du même nom à la forteresse de Geraki, a intéressé plusieurs fois la recherche depuis les débuts du XXe siècle. Des éléments morphologiques d'un caractère occidental très prononcé ont conduit tous les chercheurs à faire remonter ce monument à la première moitié du XIIIe siècle, c'est-à-dire à la période où les Francs occupaient la région de Geraki. Cependant, aucune publication à ce jour ne contient de proposition convaincante concernant l'interprétation des figures héraldiques que porte ce monument. A savoir a) l'écusson avec un fond échiqueté avec ou sans brisure qui l'orne, mais que l'on retrouve aussi à deux autres emplacements de l'église directement liés à son protecteur, saint Georges et b) le croissant entouré par six étoiles et la fleur de lys parmi deux fleurons, non inclus dans un écu.

Nous proposons d'identifier l'écusson échiqueté comme étant celui d'un chevalier de Saint Jean de Jérusalem d'origine aragonnaise, Inigo d'Alfero, officier du Grand Maître Juan Fernandez de Heredia, lui aussi aragonnais, qui manifesta à partir de 1365 un intérêt particulier pour le Péloponnèse. En 1378, tandis qu'Heredia défend la Principauté de l'Achaïe alors sous domination latine, il est pris en otage par

les Turcs. Pour le faire libérer, les chevaliers de Saint Jean se tournent vers Isabelle de Lusignan, épouse du Despote Manuel Cantacuzène et bien connue pour ses sentiments occidentaux. Ils assurent ainsi la somme extrêmement élevée demandée en rançon. Durant l'année que durent la captivité d'Heredia et les négociations des chevaliers à la cour de Mistra, il semble que meure le frère cadet du chevalier Inigo d'Alfero. Ce dernier le fait ensevelir dans l'imposant monument funéraire qu'il lui dédie dans la petite église Saint-Georges existant à Geraki, dont il commande alors la rénovation.

Ce que l'on a considéré jusqu'à maintenant comme un « proskynitère » est donc un monument funéraire occidental. En dehors de l'écusson échiqueté avec brisure du défunt, on y voit aussi les insignes d'autres chevaliers de Saint Jean qui en furent les donateurs, par exemple le croissant parmi six étoiles et peut-être la fleur de lys parmi deux rosaces, de même que les croix de Malte des chevaliers de Saint Jean. La date de la construction du monument funéraire et de la rénovation de l'église par les chevaliers peut être située entre 1378 et 1381, tandis que l'adjonction de la nef méridionale remonte à la première moitié du XVe siècle.